

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2020/2, Sayı:37, s.1-25
Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences Year: 2020/2, Number:37, p. 1-25
Alınış /Received: 28.02.2020 Kabul/Accepted: 11.03.2020 Online Yayın/ Online Published: 30.08.2020.

KAYNAK GÖSTER: Cengiz, G. (2020). 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI ÇOCUK BESLENMESİNDE YAYGIN BİR GELENEK: SÜTANNELİK YA DA SÜTNİNELİK. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (37): 1-25

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI ÇOCUK BESLENMESİNDE YAYGIN BİR GELENEK: SÜTANNELİK YA DA SÜTNİNELİK

Gül Hanım CENGİZ*

ÖZET

Çalışmada Osmanlı çocuk bakımı ve beslenmesinde oldukça önemli bir role sahip olup, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygın bir şekilde sürdürülen sütannelik ve sütninelik geleneği ele alınmıştır. Bebeğe süt vermesi için ücretle tutulan kimselerden sütnine olarak adlandırılanlar iki üç çocuk büyütmüş tecrübeli kadınlardan oluşmuştur. Genellikle fakir olup muhtaç durumda olan kadınlar sütanneliğe ve sütninelğe başvurmuşlardır. Bu durumda çoğu zaman kendi çocuklarını riske atıp hastalanmalarına hatta ölümlerine sebep olabilmişlerdir. Kimsesiz çocukları sahiplenen devlet onlara maaşlı sütnine ya da sütanne temin etmiştir. Kolcu kadınlar, hamam ustaları vasıtasıyla bulunabilen sütanne ve sütnineler 19. yüzyılın sonlarında “Hizmetkâran kethüdalığı” ile de temin edilebilmiştir. Söz konusu yüzyıl aslında bebek beslenmesinde önemli bir yol katedildiği hayvan sütü ve pek çok gıdanın biberonlar ile bebeğe verilebildiği bir dönemdir. Özellikle 19. yüzyılın sonları 20. yüzyıl başları sütnine ve sütanne temin etmenin de güç olduğu bir dönemdir. Bu açıdan anne sütnünün hâlâ önemsenmesi ve sütninelik ya da sütanneliğin gündemde tutulması dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Çocuk, Sütannelik, Sütninelik, Beslenme

A COMMON TRADITION IN OTTOMAN CHILD NUTRITION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: WET NURSING OR EXPERIENCED WET NURSING

* Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hanimgoktas@sdu.edu.tr. ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5647-7818

ABSTRACT

In this study the tradition of wet nursing and experienced wet nursing that had a very important role in Ottoman child care and nutrition was discussed which was widely continued in the second half of the 19th century. Experienced wet nurses who were paid to give milk to the baby were old hand women who raised two or three children. Women who were generally poor and in need preferred to become wet nursing and experienced wet nursing. In this case, they had often risked their own children, causing them to become ill or even die. The state that protected abandoned children by providing them salaried wet nurse or experienced wet nurse. Wet nurses and experienced wet nurses who could be found through female guards and hammam employee also were being provided by “Hizmetkâran kethüdalığı” at the end of the 19th century. In this century, an important distance had been covered in baby feeding; animal milk and much food could be given to the baby with feeding bottles. Especially in the late 19th century in the beginning of the 20th century, it was difficult to find wet nurses and experienced wet nurses. In this respect, it is noteworthy that breastmilk was still considered importance and wet nursery or experienced wet nursery was on the agenda.

Keywords: *Ottoman, Child, Wet Nursing, Experienced Wet Nursing, Nutrition*

1. GİRİŞ

Çocuğun doğumundan itibaren bakıma, gözetime ve terbiye edilmeye ihtiyaç duymasından dolayı üzerinde birinci dereceden sorumluluk sahibi olan anne ve babasına bir kısım görevler düşmektedir. Doğumundan hemen sonra beslenip belirli bir olgunluğa ulaşmasında bebeğin anne sütü alımı ve faydası hem tıbben hem de dinen kanıtlanan bir gerçektir. Oldukça faydalı ve diğer gıdalarla kıyaslanamayacak kadar üstün olan bu nimeti bebeğe vermek yaratılış itibariyle anne sorumluluğundadır. Fakat annenin yeterli sütü olmadığında, hastalandığında, ya da öldüğünde bebeğin beslenmesi için sütanne ya da sütnine tutulur. Ücretle tutulan bu kadınlardan sütnineler genellikle iki üç çocuk büyütmiş tecrübeli kadınlardan oluşmuştur.

Sütannelik geleneğinin tarihi antik döneme kadar dayanmıştır. MÖ. 2500 yıllarına ait Hammurabi kanunlarında sütannelik ile ilgili bir maddeye yer verilmiş, Mısır uygarlığında söz konusu gelenek oldukça yaygın uygulanmıştır.(Hot-Başagaöglu, 2014:68-69) Roma'da özellikle varlıklı aileler arasında bebek beslenmesinde sütanneliğin yaygınlaştığı ve hatta zamanla bu durumun zorunluluktan çok keyfî bir uygulama haline geldiği anlaşılmıştır.(Kalaycıoğulları, 2016:319-331.)

Semavi dinlerde de bebeğin anne sütü ile beslenmesi meselesine oldukça önem verilmiştir. Tevrat, bebeklerin ücret karşılığında sütanneye verilebileceğini bildirmiştir. (Tevrat, Çıkış, Bap 2) Bunun yanı sıra, çok zengin ve yaşlı kadınların sütanne olabilecekleri ve bebek beslenmesinde hayvan sütünün de kullanılabilceği aynı kutsal kitabın belirttiği hususlardır. (Tevrat, Çıkış, Bap 2, Hot-Başagaoglu, 2014:69) Yine annesi tarafından bebekken öldürülme korkusu ile Nil Nehri'ne bırakılan Hz. Musa'nın Firavun'un sarayına getirildikten sonra sütanneye verildiği bilinmektedir. (Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Kasas Sûresi, Ayet 7,8,12. Tevrat, Çıkış, Bap 2.) Son semavi din olan İslâmiyet'te ise, bebeğin anne sütü alma hususu ayrıntıları ile düzenlenmiştir.¹ Konu ile ilgili Kur'an-ı Kerim'in Bakara suresinde:

"Anneler çocuklarının süt emme süresinin tamamlanmasını isteyen (babalar) için çocuklarını iki sene emzirirler. Onların yiyeceğini ve giyeceğini normal ölçülere göre sağlamak ise çocuğun babasına aittir. Her nefis sadece gücünün yettiği ile sorumlu tutulur. Ne anne çocuğu sebebi ile ve ne de baba çocuğu sebebi ile zarara sokulmasın. Mirasçı için de aynı şey vardır. Eğer anne ve baba birbirleri ile karşılıklı rızaya dayalı olarak çocuğu süttan keserlerse bunda ikisi için de bir günah yoktur. Eğer çocuklarınızı (sütanne tutup) emzirtmek isterseniz, örf gereği vermeniz gerekeni vermeniz şartıyla size bir günah yoktur."

denilmiştir.(Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Bakara Sûresi, Ayet 233) Yine Talâk suresinde erkeklere hitaben boşadıkları kadınlar kastedilerek *"Sizin için emzirirlerse ücretlerini verin ve örf gereği*

¹ İslâm dininde ister evli isterse boşanmış olsun bütün annelerin sağlığı uygun olduğu takdirde tam iki yıl süre ile çocuklarını emzirmeleri gerekir. Bu süre çocuğun durumuna bağlı olduğu gibi, anne ve babasının aralarındaki anlaşmaya da bağlı olabilir. Çocuğuna süt emzirtmek bir anne için mendub (İslam'ın yasak etmediği veya emretmediği işin yapılması sonucu sevap kazanma) olarak kabul edilmiştir. Çünkü onun sütü hekimlerin görüşüne göre, çok faydalı ve üstündür. Çocuk, annesinden başkasını emmediğinde ya da baba fakirlikten veya başka bir sebepten ötürü sütanne bulamadığında, annenin çocuğu emzirmesi vacip olur. Hanefi mezhebinin kurucusu Ebu Hanife, annenin çocuğunu hukuken emzirme mecburiyetinde olmadığını, çocuğunu emzirmek istemeyen annenin, dava edilerek hakim kararıyla çocuğunu emzirmeye zorlanamayacağını savunmuştur. Diğer mezhepler ise, bu durumun aksine annenin çocuğunu emzirmesinin zorunlu olduğu görüşü yanında durmuşlardır. Erbay, t.y.:138-140.; Kaşıkçı, 2007:384-386.; Engin, 2007:52. Erkek çocukların, doğduktan sonra çöle, emzirilmek ve belli bir yaşa kadar büyütülmek üzere gönderilmesi İslâm öncesi Arabistan'ında yaygın bir gelenektir. Çocuk ölüm oranlarının yüksek ve salgın hastalıkların yaygın olması sebebiyle Mekke'de bu gelenek sürdürülüyordu. Aynı zamanda çocuk burada güzel konuşmayı öğreniyor, daha iyi terbiye alıyordu. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) de Halime adında bir sütanneye verilmiş ve iki yaşına kadar bu sütanne tarafından beslenmiş, söz konusu ailenin yanında kalmıştır. Lings, 2005:35-38.

verilmesi gereken ücreti aranızda anlaşın. Eğer annesinin çocuğu emzirmemesi sebebiyle sıkıntıya düşerseniz, bu takdirde baba ücret vererek bir başka emziren kadın bulacaktır." denilerek çocuğun anne sütü alması üzerinde ısrarla durulmuştur. (Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, Nisâ Sûresi, Ayet 23)

Râzî²den sonra çocuk hekimliği ile ilgilenen ve bu alana önemli katkılarda bulunan İbn Sînâ da, annenin sağlık durumunun ya da sütünün bozulması nedeniyle bebeğini besleyemediği durumlarda sütnine tutulabileceğini söylemiştir.(Alper, 1999:353-358) Öyle ki İbn Sînâ, sütninenin yaşı, vücut yapısı, sütünün niteliği, son lohusalık zamanına dikkat edilmesi gerektiğini ayrıca kendi çocuğunun cinsiyeti ve ahlâkının da bilinmesinin faydalı olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bir sütnine 25-35 yaş arasında, kuvvetli boyunlu, geniş göğüslü ve kasları iyi gelişmiş vücut yapısında olmalıdır. Neşeli ve iyi ahlâklı görünmeli, çocuğun duygusal gelişimini etkileyen ani kızgınlık, üzüntü, korku gibi duygusal tepkiler göstermemelidir. Sütünün rengi beyaz ve hafif tatlımsı olmalıdır. Kendi çocuğu zamanından önce doğmamalı, önceki gebelikleri düşük ya da erken doğumla sonuçlanmamalıdır.(Yurdakök, 1984:31-32.Hot-Başagaöglu, 2014:70-71)³

2. 19. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR OSMANLI TOPLUMUNDA SÜTANNELİK VE SÜTNİNELİK

Osmanlı arşiv belgelerinde murzı' şeklinde geçen sütnane ve sütnineler,⁴ Osmanlı Devleti çocuk bakımı ve beslenmesinde önemli bir role sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin klasik dönem olarak nitelendirilen 19. yüzyıl öncesine dair kaynaklar, bebeğin anne sütü alması, alamadığı durumlarda sütnine tutulması, sütninelerin vasıfları, sütün bol olması gibi konularla ilgilenmişlerdir. Mesela 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyıl başlarında yaşayan Eşref bin Muhammed *Haza'inu's-Sa'adat* adlı eserinde, anne sütünün önemi ve annenin emziremediği durumlarda sütnane bulunması gibi zarûri durumlar hakkında bilgi verirken(Tolunay, 2014:8); 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Osmanlı bilgin ve hekimi Şaban Şifâî ise, *Tedbîrü'l-Mevlûd* adlı

² Çocuk hekimliğine ilk ilgi duyan isimlerden olan Râzî, özellikle çocuk hastalıkları konusuna önemli katkılarda bulunmuş ve eserler yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdakök, 1984:23-29.; Kaya, "Râzî, Ebû Bekir", 2007:479-485.

³ Yetimlere süt anne tayini eski bir Türk devlet geleneğiydi. Bir Türk atabeyi olan Muzafferüddin Kökbörü (1156-1232) kimsesiz ve bakıma muhtaç çocuklar için Çocuk Yetimhanesi ve Bakımevi yaptırdığı gibi sütnane de tayin etmiştir. Eroğlu, 2003:80-82.

⁴ Ücretle sütnane tutan kimseye müsterzi', sütnaneye murzı' ve süt verilen çocuğa da razı'denmektedir. BOA. DH.MKT.473/53, 28 Z 1319/7 Nisan 1902; TFR.I.KV.12/1116, 06 M 1321/4 Nisan 1903. Devellioğlu, 2010:879, 799, 1029.

eserinde, sütannenin 25-35 yaş aralığında olmasından, sağlıklı vücut yapısından, sevimli, ahlâklı ve iffetli olması gibi özelliklerden bahsetmiştir.(Şafak, 2006-2009:246-247) Sultan III. Mustafa devrinin önemli tıpcılarından olan ve Saray Hekimbaşısı Kâtip-zâde Refî' Efendi'nin gözetimi ve yol göstermesiyle İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eserini *Tabhîzü'l-mathûn* ismiyle Türkçe'ye çevirip bazı eklemeler yapan, âlim ve hekimlerin bilgilerine yer veren Tokatlı Mustafa Efendi ise, burada sütannenin vasıfları, sütün bol olması için yapılması gerekenler ve bebek beslenmesi hakkında bilgiler vermiştir.(Acıduman, 2014:57,228)

Kaynaklardan 19. yüzyıl öncesi Osmanlı toplumunda sütüne ya da sütanne tutma eğiliminin ne kadar yaygın olduğu konusunda fikir edinmek mümkün değildir. Fakat bu dönemin Osmanlı toplumunda bebekleri iki yıl bazen daha da uzun süre emzirecek olan sütüneler ile aileler arasında güçlü bir bağ kurulduğu, büyük bir saygınlık gösterilen sütüne ile aile arasında hısımlık bağı olduğu anlaşılmıştır.(Mantran, 1991:157. Lewis, 2009:91) Bu durum Olivier gibi bazı seyyahların eserlerine de yansımıştır. Söz konusu seyyah, Osmanlı kadınlarının çocuklarını emziremedikleri durumlarda devreye giren sütannelerinden şu şekilde bahsetmiştir:

"Eğer fevkalâde bir sebep dolayısıyla bir ananın sütü kesilir ve yabancı bir sütanne almak zorunda kalırsa, onu evine alıp, kendisine özel bir dikkat, itina ve saygı ile muamele eder. Müslüman olsun, Hristiyan olsun, bir çocuğu kendi sütü ile emziren kadın artık isterse emzirdiği çocuktan hiç ayrılmaz, onu büyütüp yetiştirmeye devam eder, bu yüzden bütün ailenin saygı ve minnetini kazanır, elhasıl aile efradı arasına karışarak ikinci bir anne olur.

Bazı kibar ve zengin ailelerde, emzikli kadınların tombulluklarına halel gelmesin ve geceleri uyku saatlerinde rahatsız olmasın diye, süt veren anneye yardımcı olmak üzere, bir de sütanne alındığı vâkidir. Bu kadınlar gece geç saatlerde ağlayan çocuğu emzirdiği gibi, gündüzleri de onu eğlemekle meşgul olurlar. Lâkin, bu asıl annenin öz evladını emzirmekten, onun sıhhatına ve bütün ihtiyaçlarına azamî itinayı bizzat göstermekten geri kalması demek değildir."

diyerek de hiçbir sütannenin öz anne yerini tutamayacağını vurgulamıştır.(Olivier, 1977:87-88)

19. yüzyıl öncesi Osmanlı köle pazarlarında emzirme dönemindeki kadınların sütanne olarak satılması, ya da mahkeme

kayıtlarında bazı kadınların ücret karşılığı çocukları emzirmesi gibi durumlar genellikle bu işin maddi geliri yüksek aileler arasında yaygınlığına işaret etmiştir.(Araz, 2013:42-43)

3. 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI TOPLUMUNDA SÜTNİNELİK YA DA SÜTANNELİK

19. yüzyılın tanığı olan ve bu dönem Osmanlı toplum yaşantısı hakkında önemli bilgiler veren Abdülaziz Bey, daha çok İstanbul'daki "kübera haremli" arasında çocukların emzirilmesi için başka bir kadın tutmanın adet olduğundan bahsetmiştir. Abdülaziz Bey, bu dönemde sütninelerin genellikle fakir, kocası ölmüş ve çocuğuyla kimsesiz kalmış iş arayan muhtaç durumda olan kadınlar olduğunu aktarmıştır. Ancak böyle kadınlar aniden ailevi ya da başka sebeplerden emzirdiği çocuğu bırakıp gidebilmişlerdir. Ona göre, hem bu sebepten hem de sütnine tutulması ile "süt hakkı" denilen sütkardeş, sütvalide, süthemşire gibi akrabalıklar oluştuğundan aileler bu durumu pek istememişler. Daha çok daye (taye) denilen çocuklu ya da çocuğu ölmüş bir cariyeye tercihine gitmişlerdir. (Abdülaziz Bey, 1995:25-26. Pakalın, 1993:407.Devellioğlu, 2010:192)

Osmanlı Devleti çocuk bakıcılarından olan daye kalfalar genellikle sarayda yaygın görülmüşlerdir. Öyle ki Osmanlı sarayında bir şehzade ya da sultan doğduğunda anneye destek olacak aynı zamanda çocuğun beslenmesi ve bakımı ile ilgilenecek bir daye tedarik edilmiştir. Sultanlara süt verecek olan bu kadınların iyi aileden olmasına dikkat edilmiş ve büyük saygınlık gösterilmiştir. Sultanlar, tahta çıktıklarında dayeleri adına hayır işleyerek, onları memnun ve mutlu etmişlerdir.⁵

Saray şehzadeleri ve sultanlarına süt veren besleyip büyüten dayelere saygınlık 19. yüzyılda da devam etmiş, çeşitli taltifler ve ikramlarda bulunulmuştur. Nitekim, II. Abdülhamid dönemi şehzadeleri Mecid Efendi ile Ömer Faruk Efendi hazretlerinin kalfa ve sütninesine ikinci ve üçüncü rütbeden şefkat nişanı verilmiştir. (BOA.,İ.TAL.246/70, 18 Z 1318/8 Nisan 1901) Yine sütnineler saraydan çerağ edilirken yüklü miktarda maaş tahsis edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde Emine Sultan'ın dayesi olup İzmit'te ikamet edecek olan Çerkez Habibe Hanım'a çerağ edilirken 500 guruş maaş tahsis edilmiştir. (BOA., İ.ML.50/46, 25 S 1320/3 Haziran 1902) Kimi zaman bu süttannelerden kalan maaşın

---

⁵ Fatih Sultan Mehmet'in verdiği temlik ile dayesi Hundi Hatun Edirne'de, Tarakçılar'da ve İstanbul Demirkapı'da bir mescit yaptırmıştır. Kanunî Sultan Süleyman dayesine vakıflar yaptırmış, bu kadın da hükümdarın temlik ettiği arazi ile bir camii yaptırmıştır. Uluçay, 2001:138-139.

kızlarına aktarıldığı da görülmüştür. Meselâ, Mehmet Selim Efendi hazretlerinin sütanesi Saze Hanım'dan münhal kalan maaşın kızı Kevser Hanım'a aktarılmasına karar verilmiştir. (BOA., İ.ML.46/79, 29 C 1319/13 Ekim 1901)

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sterilize edilmiş sütler, biberon ve emzik gibi bebek bakımındaki son teknolojik gelişmelere rağmen anne sütünün önemi devam etmiştir. Durumu müsait olan varlıklı aileler bebeği için daha sağlıklı olacağına inandığından sütüne tutma geleneğini sürdürmüşlerdir. Dönemin pek çok aydını anılarında sütüne ya da sütannelerinden bahsetmiştir. Bunlardan birisi olan Halide Edib anılarında sütüneli Hadice'nin büyüme çağında annesinden fazla meşgul olduğunu, fakat kadının soyu Çingeneliğe dayandığı için inadı tuttuğunda ona ithafen kendisine "Ne olacak çingene sütü emmiş" denildiğinden bahsetmiştir.(Adıvar, 2011:22)

Bebeğin doğumundan önce büyük bir titizlikle araştırılarak seçilip eve alınan sütüne ya da sütanneler "süt hakkı" dolayısıyla çocuk ve ailesi tarafından ailenin bir ferdi olarak kabul edilip büyük saygı görmüşlerdir. Bu çerçevede bazen süt akrabalığına⁶ bakılarak zor durumda olan sütannelere mal-mülk de verilebilmiştir. Bir arşiv belgesinde, Mestan adlı kadın, sütanesi ve halasının birlikte yaşadığını, halası öldükten sonra sütannenin zor durumda kalmaması için evin ona verildiğinden bahsetmiştir.⁷ Sütünü verdiği çocuğu kendi evladı gibi sahiplenen bahsi geçen kadınlar, onların her işini yapmışlar zamanla dert ortağı haline gelmişlerdir.(Ahmet Rasim, 1927:54,120. Sezer-Özyalçın, 2005:233.Meriç, 2000:452) "Süt kara beyaz her ne ise anne değil mi?"(Ahmet Rasim, 1927, 120) diyen Ahmet Rasim, mektebin ilk günü annesiyle birlikte sütünelinin de elini öptüğünü(Ahmet Rasim, 1927:101) hatta Darüşşafaka'da ilk defa yalnız kaldığı geceler annesiyle birlikte sütünelini de anıp özlediğini ifade etmiştir.(Ahmet Rasim, 1927:130) Ruşen Eşref Günaydın ise anılarında, sütünelinin onu akşamları masallarla uyuttuğunu, Boğaziçi'nden rengarenk çiçekler

⁶ Süt akrabalığından doğan kişilerle yani sütanne ve sütkardeş ile evlenme yasaklanmıştır. Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, Nisâ Sûresi, Ayet 23. Kaşıkçı, 2007:384-386. Yaman, 2002:58-59.

⁷ BOA., Y.PRK.AZJ.7/81, 29 Z 1300/ 31 Ekim 1883. Ancak bazı çocuklar ile sütüne ve sütkardeşleri arasındaki bağ zamanla kopmuştur. Çocuk Bahçesi adlı bir dergide 12-13 yaşlarında bir kız çocuğu hayatına sonradan sütüne ve sütkardeşinin girdiğini anlatmıştır. Küçük kız, sonradan hayatına giren sütkardeşini derli toplu, biraz safdil ve mahcup olarak tasvir ederken, sütünelini iyi huylu, şen şakrak samimiyetli olarak tanımlamıştır. Çocuk Bahçesi, "Söyleniş Süt Kardeşim", 21 numara, 9 Haziran 1321:6-9.

topladığını, türlü yemişler ve çörekotlu yoğurtlar getirdiğini anlatmıştır.(Yardım, 2010:224-225)

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı aile ve çocukları üzerine önemli çalışmaları olan dönemin aydınlarından Ahmed Midhat, bebeklerin sütannelere teslim edilmelerini birkaç sebebe bağlamıştır: Bunlardan birincisi, karı-kocanın beraber çalışmak mecburiyetinde kalmasıdır. İkincisi, çeşitli imalathaneler, nüfus fazlalığı vs. gibi sebeplerle havası bozulan büyük şehirlere karşılık köyde temiz hava ve taze gıda ile beslenme imkânı çocukların çoğu defa köylerdeki sütannelere teslimini gerektirmiştir. Osmanlı toplumunda en yaygın görülen üçüncü sebep ise, varlıklı ailelerin bazen keyfi bazen de zorunluluktan kaynaklı anneye yardım için sütnine ya da sütanne tutmalarıdır. Ahmed Midhat bunu oldukça sert bir dille "eğlenceli ve rahat yaşayışa mani olan çocuğun gözden uzaklaştırılması" şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca, ona göre çocuklar sütanneler elinde büyüdüğünde anne-baba ve kardeşleri ile birbirlerine karşı olan sevgileri azalmıştır.(Ahmed Midhat, 1317:169.Okay, 1991:227-228)

Avrupa'da ailelerin çocuklarına sütanne tutmasının gerekçeleri Osmanlı Devleti'ndeki ile benzerlik göstermiştir. Varlıklı aileler annenin güzelliğinin bozulmaması, eşler arası cinsel ilişkinin eskisi gibi devam etmesi ve ailenin yıpranmaması adına çocuklarına sütanne tutmuşlardır. Ancak mecburî sebeplerden tutanların sayısı da az değildir. Sütü gelmeyen, kesilen, hasta olan kadınlar hayvan sütünü tercih etmektense daha besleyici ve sağlıklı olduğuna inandığı insan sütünü tercih etmişlerdir. Bunun yanı sıra sütanne tutmak yerine köylere bakılıp beslenmesi için verilen çocukların anne sevgisinden yoksun hayvan sütü, ekmek lapası gibi sağlıksız gıdalarla beslenip büyütüldüğü ve bazılarının ölümle erken yaşta tanıştıkları görülmüştür.(Heywood, 2003:75-80) Mesela Paris'te yapılan bir araştırma, sütninelere gönderilen 14000 çocuktan %50'sinin öldüğünü göstermiştir.(Akalin, 1936:92)

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Refik Halid Karay, Osmanlı Devleti ailelerinde her evde bir sütnine bulundurmanın "moda hükmünü aldığı"nı söylemiştir. Karay, anılarında moda haline gelen sütnineyi tutamayanların çoğunun "yavrularını emzikle besledik"lerinden bahsetmiştir. Bu dönemde sütü özel kaplarda pastörize etmenin banyo yaptırmanın oldukça yaygınlaştığını ifade etmiştir.(Karay, 2002:15) Burada emzikle kastedilenin biberon olduğu çocuklara anne sütünden başka alternatif olarak sterilize edilen hayvan sütlerinin verildiği anlaşılmıştır.

Öte yandan Karay, anılarında "*Şüphesiz ki bu devirde çocuk bakımı İstanbul'da yeni bir yola girmiştir.*" diyerek II. Abdülhamid dönemini öne çıkarmıştır. Dönemin önemli hekimlerinden Besim Ömer hakkında ise şunları söylemiştir: "*Besim Ömer Paşa o itibarla heykeli dikilecek adamdır. Doğum işlerine erkek hekimin karışması ve çocuk hastalıkları için mütehasıs ilk doktorun işe başlaması Hamit zamanına rastlar.*" (Karay, 2002:15) Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısında anne ve çocuk sağlığı alanına önemli katkılarda bulunmuş bir aydın hekim olan Besim Ömer, yazmış olduğu eserlerle bu alana doyurucu bilgiler vermiştir. Ona göre, kadın lohusalık döneminde sinirli veya hastalıklı olabileceğinden, göğsünde yaralar, çatlaklar çıkabileceğinden, ya da herhangi bir sebepten dolayı sütü çekilebileceğinden çocuğunu emziremeyecek bir hale geldiği vakit en iyi tedbir bir sütnine tutmaktır.

Besim Ömer'e göre, bir sütnine çocuğu iki şekilde emzirebilir: Birincisi sütnine çocuğun evine gelir ki buna "sütnine tutma" denilir. İkincisi çocuk sütninenin evine gönderilir ki buna da "çocuğu sütnineye vermek" denir.(Besim Ömer, 1320a:79) Sütnineyi çocuğun evine getirmenin yani sütnine tutmanın daha mantıklı olacağını söyleyen Besim Ömer, çocuğun aile fertleri özellikle annesinin gözü önünde daha dikkatli büyütüleceğini düşünür.(Besim Ömer, 1320b:126-127.Besim Ömer, 1320a:78) İyi bir sütnine nasıl olmalıdır? sorusuna ise, şu şekilde cevap verir:

"Sütü çabuk kesilmemek, birkaç ay içinde büsbütün azalmamak için tutulan sütnine ne pek ihtiyar ne de pek genç olmalıdır; en iyisi 20-30 yaş arasındaki sütninelere. Lâkin bu yaşı geçirmiş olanların iyi bir sütnine olmayacakları zannedilmemelidir. Evvelce bir veya birkaç çocuk doğurmuş olan bir sütnine, çocuğa bakmanın yolunu, çocuk beslemek usulünü daha iyi bileceğinden hemen her zaman böyleleri aranılmalıdır."

diyerek sütninenin tecrübesinin de önemli olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan bir sütninenin sütnünün besleyici olup olmadığı kendi çocuğunun durumundan da gayet tabii anlaşılabilir.⁸

⁸ Besim Ömer, bir sütninenin sütnünün iyi olup olmadığına, emzireceği çocuğa yarayıp yaramayacağını anlamının en iyi, en doğru yolunun kadının kendi çocuğu olduğuna dikkati çekmektedir. Buna göre, "sütninenin çocuğu zayıf, çelimsiz, huysuz, soluk çehreli ve buruşuk yüzlü ise o kadın iyi bir sütnine olamaz; yok bunun aksine olarak, çocuk toplu, şen, kuvveti yerinde, etleri sert ve katı ise, memeyi de iyi yakalayıp emiyorsa böyle bir çocuğun anası elbette sağlam bir sütninedir; süt de emzireceği çocuğa yarar." Besim Ömer, 1320b:129-130.

Hekim Besim Ömer'e göre, hanesine sütnine alacak kişi kadını dikkatle muayene ettirmelidir. Sütninenin sık sık öksürüp öksürmediğine, boynunun etrafında yaraları, şişmiş bezleri bulunup bulunmadığına bakılarak vücut sağlamlığı ölçülebilir. Özellikle bir salgın hastalık taşıyıp taşımadığının anlaşılması için bu muayene oldukça önemlidir. Dişler kadının vücuduna dair muayene edilmesi gereken başka bir organdır. Çünkü kişinin dişleri çürük ise, yemeği iyice çiğneyip yiyemeyeceğinden ne kendi vücudunu, ne de emzireceği çocuğu iyi besleyemez.⁹

Sütnineler çocuğun evine geldiğinde genellikle kendi çocuklarını bakması için başka kadınlara vermişlerdir. İhmal edilen acınacak durumda olan söz konusu çocuklardan Besim Ömer, şu şekilde bahsetmiştir:

"...ya sütninelerin zavallı çocukları bunlar memleketimizde hemen hemen yüzde yüz helak oluyorlar, sütninelige giden bir kadın çocuğunu süt ile büyütmek üzere bir zenciye bırakıyor; o da aldığı aylıktan yavrucağın nafakası olan süt parasından çalmaya kalkışıyor ve bu suretle çocuğu vakitsiz olarak bulamaç ve yiyecek ile büyütmeye savuşuyor. Her nasılsa sağ kalabilen sütnine çocuklarından ne kadar sıksıklar, kanburlar, veremler gördüm."

Ömer, buna karşılık tedbir olarak Osmanlı Devleti'nde tıpkı Fransa'daki gibi bir kadının kendi çocuğu yedi aylık olmadan sütninelik yapamayacağı uygulamasının devreye girebileceğini ifade etmiştir.(Besim Ömer, 1320b:127)

Bebeğin anne sütü ile beslenmesine kadın ve çocuk dergilerinde de dikkat çekilmiştir. Özellikle ilk yedi aya kadar bebek sadece annesinin ya da sütninesinin sütüyle beslenmelidir. (Çocuklara Rehber, "Hıfz-ı sıhhat", 50 Numara, 23 Mart 1316:3-4.; Hanımlara Mahsus Gazete, "Hıfz-ı sıhhatin lüzumlu bir bâbı: süt vermek, sütnineler", Sayı

⁹ Besim Ömer sütninelerin yiyeceği, içeceği ve başka hallerinin bütün emzikli kadınlarınki gibi olması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, "sütnineye sütü çoğalsın diye besiye koymak, hiç işletmemek ve bir düzüne besleyici, yağlı tatlı şeylerle beslemeye çalışmak, yalnız boş değil, çok defa zararlı ve ziyanlı bir iştir." diyerek emzirirken az yemek kadar çok yemenin de zararlı olduğunu vurgulamaktadır. Besim Ömer, 1320b:130. Besim Ömer, başka bir eserinde, çocuk emziren bir kadının yalnız etli ya da yalnız sebze besinler yememesi gerektiğini söylemekte; sardalyalardan, kutulu sebzelerden, havaryarlardan ve daha bunlar gibi kutularda aylarca saklanmış, eskimiş şeylerden uzak durması gerektiğinden bahsetmektedir. Besim Ömer, emziren kadına nişastalı şeyler, patates ezmesi, mercimek, bezelye, fasulye gibi gıdaları yemesini tavsiye etmektedir. Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.80. Ayrıca, emziren kadınların tütün, çay ve kahve içmelerinin oldukça kötü olduğunu belirtmektedir. Besim Ömer, 1320a:81.

29, 27 Teşrin-i sâni 1311:2-3.) Anneden gelen ilk süte halk dilinde “ağız” denmektedir ki, bu süt çocuğun gelecekteki sağlığı için oldukça önemlidir. Dergilerde, zayıf olan ya da vaktinden önce doğan çocuklara anne sütünün kaşıkla verilmesi tavsiye edilir. Yirmi dört saat içinde çocuğa verilecek süt miktarı da bir cetvel takibinde yapılır. Bu cetvel sayesinde, bir emzirmede veya yirmi dört saatte çocuğun ihtiyaç duyduğu süt miktarı tayin edilebilir.(Hanımlara Mahsus Gazete, "Hıfz-ı sıhhatin lüzumlu bir bâbı: süt vermek, sütüneler", Sayı 29, 27 Teşrin-i sâni 1311:2-3.; Tunç, 2018:189)

Çocuk ve kadın dergileri bazı nedenlerden dolayı annesi tarafından emzirilemeyen çocukların sütanneye verilmesini gayet doğal karşılamış, söz konusu kadınların niteliklerine sayfalarında yer vermişlerdir. Bunların en başında Besim Ömer'in de belirttiği gibi hekim tarafından muayene edilecek olan sütanne ve sütünelerin bulaşıcı hastalığının olmaması gelmektedir. Yine kadının dişlerinin sağlamlığı ile 20-30 yaşlarında olması değişmeyen niteliklerdir. Memelerin çocuğa uygunluğunun kontrolü önemlidir. Kadının sütü ve miktarı dikkate alınmalıdır. Bir gümüş kaşığa sütü damlatmakla keşfi anlaşılmaz. Kimyevi tahlile müracaat gerekebilir. Sütünün kalitesi için sütünelin kendi çocuğunun sıhhi durumuna bakılabilir. İlk çocuğu olan sütünelin ziyade birkaç çocuk büyüten tecrübeli kadınlar seçilmelidir. Sütünelin çocuğu ile beslenecek çocuk aynı yaşta olmalıdır. 6 aylık bir çocuğa bir aylık süt yeterli gelmeyeceği gibi yeni doğan bir bebeğe de üç beş aylık süt fazla gelir.¹⁰ Ayrıca, tabiatı hoş, yumuşak çocuğu eğlendirmeye gücü yeten niteliklere sahip kadınlar tercih edilmelidir.(Tunç, 2018:189. Erbay, t.y.:145-146. Kaya, 2012:492-493.)

Ebeveyni tarafından terk edilen çocuklar ise, devlet tarafından sahiplenilip bazı kurumlara yerleştirilmiştir. Söz konusu yerlerde bakımı için bütün şartlar temin edilmiş, anne sütü almaları için sütanne ya da sütüne temin edilmiştir. Besim Ömer bu konuda Fransa'da açılmış olan puponiyerlerden bahsetmiştir.(Akalin, 1936:92) Annelerinden ayrılan süt çocuklarını barındıran puponiyerler; sütüne, dadı, hekim, müdür, ziyaretçi hastabakıcılara mahsus odaların yanı sıra kundak, kıyafet değiştirme, banyo ile çamaşır, mutfak araç gereçleri, emzik şişelerini yıkama yeri gibi hasta çocuklar için ayrı bölümleri olan pavyonları

¹⁰ Ayrıca Hekim Kâmil Bey, sütünelerin hizmetçi gibi tutulmamasını yeme-içme ve uykusunun düzenli ve sağlıklı olmasını tavsiye etmiştir. Doktor Ş. Kâmil, Maarif, "Hıfz-ı sıhhat Sütüne İntihabı", 9 Numara, 18 Rebiyü'l-evvel 1309:135.; Hekim Besim Ömer'in de tavsiyeleri aynı yöndedir. Besim Ömer, 1320b:127.;Hanımlara Mahsus Gazete, "Hıfz-ı sıhhatin lüzumlu bir bâbı: süt vermek, sütüneler", Sayı 29, 27 Teşrin-i sâni 1311:2-3.

içermektedir.(Akalin,1936:93) Yine Fransa'da 1892'de meme verilemeyen çocukların hekim bakımı altında saf ve steril süt ile beslenmeleri için "Süt damlası"¹¹ adıyla yoksullar mahallesinde bir tesis meydana getirilmiştir. Burada çocukların büyümeleri takip edilip anne sütü ile beslenmeye halk teşvik edilmiştir. (Akalin, 1936:81)

1896 yılında Osmanlı Devleti'nde açılan Dârü'l-aceze bünyesindeki lakîta dairesi yani emzirme evi ve yetimhane bloğu Fransa'daki puponiyerler ile benzerlik göstermiştir. Sokaklara bırakılan ve kimsesi olmayan çocukları barındıran emzirme evi 0-4 yaş grubundakilere, yetimhane ise 4 yaş üstündekilere hizmet vermiştir. Açıldığı 1903 yılında Dârü'l-aceze'nin lakîta dairesi, yatakhanelerden başka yemekhane, çamaşırhane, mutfak, depo, dört yataklı küçük bir hastane, küçük bir eczane, süt sterilizasyon odası, beş yataklı müşahede salonu ile yine beş yataklı yeşil ishaller salonunu barındırmıştır.(Yıldırım, 1996:163.Besim Ömer, 1319:32) Emzirme evi denilen ırzahane kısmında maaşlı sütineler ve mürebbiyeler çalıştırılmıştır.(Cengiz, 2019:275-276) Hekimlerin gözetimi altında bulunan bebeklerin anne sütü almalarına dikkat edilmiştir. Her şeyin bebekler için itina ile temin edildiği söz konusu kurumda onları hayatta tutmak başlıca amaç haline gelmiştir. (Yıldırım, 1996:162-163)

Osmanlı Devleti'nde süt emzirme akdine ilişkin hususlar İslam hukuku çerçevesinde fetva ve şer'iyeye sicillerinde yer almıştır. 1868-1876 yılları arasında hazırlanarak yürürlüğe giren İslam özel hukukunun bir kısmını kanunlaştıran Mecelle'de süt emzirme akdine ilişkin hükümlere yer verilmiştir.(Kaşıkçı, 1997) Buna göre, süt emzirme akdinin süresinin ve ücretinin önceden belirlenmesi gerekir. Akid esnasında ücretten hiç söz edilmemiş ise, sütanne gündeliği biliniyorsa o miktarı bilinmiyorsa aynı durumdaki bir kadının süt emzirme karşılığında aldığı ücreti talep eder.(Kaşıkçı, 2006:20-21) Bebeğin anne sütü alması doğumla başlar ve genelde 2-3 yaşına kadar devam eder. Sütannenin

---

¹¹ Türkiye'de ilk "Süt Damlası" 1922'de İstanbul Fen Fakültesi karşısındaki medrese ve sebilde kurulmuştur. Burada sütleri kesilen veya az olan annelere çocuklara vermeleri için saf ve temiz süt ve mama için çeşitli unlar verilmiştir. Zayıf ve raşitikler(cılız, kemik hastalığı olanlar) ultraviyolenden geçirilmiş, hafif hasta olanlar tedavi edilmiştir. Üç ziyaretçi hemşire aileleri ziyaret ederek çocukları kontrol etmiş ve öğütler vermiştir. Bu medresenin bir odasında annelere mama yapılması öğretilmiş, birinde yoksul çocuklar banyo ettirilmiştir. Başka bir odada çok yoksul ailelerin hafif şekilde hasta çocukları 24-48 saat yatırılıp tedavi edilmiştir. Süt damlasında çocuklar haftada iki kere tartılıp muayene edilmiştir. Süt damlasında yoksul annelere kundak yaşı daha büyük çocuklara mama için süt, un vermek üzere yardımsever kadınlar bir anneler birliği kurmuştur. Kundakla bir beşik yerine sepet verilmiştir. Akalin, 1936:83-85.

çocuğu kendi sütü ile emzirmesi önemli bir husustur. Hayvan sütü veya başka bir şey ile besleyemez. Ancak çocuk büyüdükçe zamanla ebeveynlerinin de bilgisi dahilinde sütünün yanında başka şeyler verebilir.(Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, Lokman Sûresi, Ayet 14. Kaşıkçı, 2006:31, 384-386)

19. yüzyılın ikinci yarısına ait Osmanlı arşiv belgelerine göre, genellikle bu dönemde annenin vefatı, hasta olması ya da sütünün çekilmesi gibi sebeplerle babalar sütanneliğe başvurmuşlardır. Sütannenin ücretini karşılayamayacak durumda olan söz konusu babalara mahalle sandığından ya da padişaha yazılan dilekçelerle bazı devlet gelirlerinden destek sağlanmıştır. Mesela 1877 yılında İznik'de ikamet edip muhacirlerden olan bir kadının hastalığa yakalanmasından dolayı sütü çekilmiştir. Çocuk, emzirilmesi için 30 kuruş maaşla bir sütanneye verilirken, ücreti "*muvaakkaten mahalle emvâlinde*" karşılanmıştır.(BOA., MVL.1054/45, 25 L 1294/2 Kasım 1877) Bu durum 20. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Nitekim Merzifon'un Çavundur köyünde bulunan Aziz oğlu İbrahim'in karısı Kezban Hicri 1319 senesi Şaban ayının on yedinci perşembe günü sabaha karşı üç çocuk doğurmuş ve ölmüştür. "*Zevci mezkûr İbrahim'in fukara takımından bulunmasından nâşi nevad-ı sabîler validesiz yetim kaldığı*"ndan hemen yevmiyeleri ikişer kuruştan olmak üzere sütanne tedarik edilmiş ve her birinin maaşı "*muvaakkaten ve ol-bâbda şeref sūdûr edecek inâyet-i celîle-i hazret-i i şehriyâr-i âli i'timâden taht-ı temine alınmış*"tır. Ahmet, Ali ve Aşir ismi verilen bebekleri emziren kadınlar zamanla ücretlerinin gecikmesi üzerine onları terk etmek istemişlerdir. Çocukların mağdur olacağını anlayan Merzifon kazası idare meclisi üyeleri konu ile ilgili padişaha dilekçe yazmıştır. Söz konusu dilekçenin üzerine sütannelerin ücreti derhal 100'er kuruşa çıkarılmıştır. (BOA., DH.MKT.473/53, 28 Z 1319/7 Nisan 1902) Yine Dersaadet'te sürgün olan Yemenililerden Ali Bey karısının ölümü üzerine üç günlük yetim kalan çocuğunu ücretle sütüneye vermiş ve herhangi bir geliri olmadığı için Sadaret'e ücretin karşılanmasını isteyen bir dilekçe yazmıştır. Verilen cevapta sürgünlerin doğan evlatlarına yevmiye tahsis edilemeyeceği belirtilmiş, ancak üç günlük yetimin "*süt anaya ihtiyacıyla beraber pederi kendi yevmiyesiyle idareye gayr-ı muktedir bulunmasına binâen diğerleriyle kıyas kabul edilemeyeceğinden*" Yanlı Hüseyin Abdullah'ın boşandığı karısından münhal kalan üç kuruş yevmiyenin çocuğun sütünelisine tahsisine karar verilmiştir. (BOA., ŞD.2356/29 16 M 1323/23 Mart 1905)

Sütannelere verilen çocukların bir kısmını sokaklara bırakılan yeni doğanlar oluşturmuştur. Bahsi geçen çocuklar devlet tarafından sahiplenilip beslenip bakılması için belli bir ücretle sütannelere verilmiştir. Söz konusu kadınlara verilen ücretler bölgelere göre değişiklik göstermiştir. Nitekim Selanik valisi 1888 yılında II. Abdülhamid'e yazdığı bir dilekçede yeni doğan ebeveynlerinin "*erbâb-ı ihtiyacdan bulunmasına mebni sokaklara bırakılan çocuklar için*" tedarik olunan sütanne ve mürebbiyelere 25'er kuruş ücret verildiğinden bahsetmiştir. Fakat bu ücret Selanik şehrinin pahalılığından dolayı söz konusu kadınlara yetmemiştir, dolayısıyla ücretin 25 kuruştan 50 kuruşa çıkarılması gerektiği gündeme getirilmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid'in emriyle "*yalnız o misüllü etfâlin ırzâ' ve iaşelerine mahsus olmak üzere mezkûr şehriyelerin ellişer guruşa iblağına*" karar verilmiştir. (BOA., ŞD.2015/25, 18 S 1306/24 Ekim 1888.; DH.MKT.1573/83, 7 R 1306/11 Aralık 1888)

Sütanneye verilen çocukların bazen bu kadınlar tarafından sefalet içerisinde bırakılıp bakım sıkıntısı yaşadıkları Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. Bu durumda olan çocuklar kendisini "hâl-i sefalette" bırakan kadından alınarak başka bir sütanneye verilmiştir. Nitekim Eski Zağra'da Gürcü mahallesinde oturan "Cemaat-i İslamiyye a'zasından" Şevket Bey, torunu Ahmet'i, çocuklarına da sütannelik yapmış olan Edibe Hanım'ın yanına bırakmıştır. Ancak, kadın zamanla yaşlandığı ve çocuğu "*terk ile sokakta ve hâl-i sefalette*" bırakmış olduğundan çocuk dedesi Şevket Bey tarafından Edibe Hanım'ın yanından alınmış ve Zağra-yı atik muhacirelerinden Cemile Hatun'a teslim edilmiştir. (BOA., DH.MKT.1799/103, 03 C 1308/14 Ocak 1891)

Bazı sütanneler ise kendilerine emzirilmek için verilen çocukları kendi evlatları gibi benimsemişlerdir. Sözelimi İstanbul Sultanahmet Camii'-i Şerif İmamı Hüseyin Efendi kızı Muazzez'i sütanne Şadiye Hanım'a bu amaçla vermiş, ancak İmam Hüseyin Şadiye Hanım'ın çocuğun emzirilme süresi olan iki yılın dolması ve çocuğun süttten kesilmesine rağmen kendisine geri vermediğini iddia etmiştir. (BOA., Y.PRK.MŞ.8/92, 27 Ca 1326/27 Haziran 1908)

1892 tarihli arşiv belgesinde ise, mucizevi bir durumdan bahsedilmiştir. Buna göre, Şehrizor sancağının Erbil kazasına bağlı Kuştepe köyü ahalisinden Cebail adlı kadının "memelerinde daima surette süt" bulunmaktadır. Kaç çocuğu olduğundan bahsedilmemekle birlikte bütün çocuklarını kendisinin emzirdiği ifade edilmiştir. Asıl ilginç olan ise, kadının 70 yaşında olmasıdır. Musul idari yetkililerince hem Sadarete hem de Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilen mektupta Cebail'in

durumu anlatılarak bu gibi mucizevî bir durumun incelenmesi ve kadının mükâfatlandırılması istenmiştir. Bunun üzerine Sadaret "*bu misillü nâdir bir şeyin Dersa'adetce mu'ayene olunması efkârına istinâden*" kadının harcırahının temin edilip Dersaadet'e getirilmesi ve çocuklarına da maaş tahsis edilerek sefil kalmamalarına dikkat edilmesi istenmiştir. (BOA., BEO.35/2581, 24 Z 1309/20 Temmuz 1892)

Osmanlı toplumunda idari yetkililer bazen buldukları bölgede sütnine azlığından dolayı köylere çocuk emzirebilecek durumda olan kadın temin etmeye gitmişlerdir. Nitekim 1901 yılında İzmit mutasarrıfı Kâzım, kazada sütnine bulunmadığı için Maşukaba köyüne gitmiştir. Kâzım buradan sütnine temin edip takdim edeceğini Sadaret'e bir telgrafla bildirmiştir. (BOA., Y.PRK.UM.54/126, 18 R 1319/4 Ağustos 1901)

Osmanlı Devleti'nde sütnineye ihtiyacı olan aileler, kolcu kadınlar ve hamam ustalarına başvurmuşlar ya da bazı tanıdıklarından yardım almışlardır. (Tör, 2008:79; Maarif, "Hıfz-ı sıhhat Sütnine İntihabı", 9 Numara, 18 Rebiyü'l-evvel 1309:134.) 19. yüzyılın sonlarına doğru ise, Osmanlı Devleti'ndeki kurumsallaşma faaliyetleri çerçevesinde iş ve işçi bulma türünden bazı kurumlar da sütninelere iş temin etmiştir. Nitekim "*Hidmetkâran kethüdalığı*" bunlardan birisidir. (Şahin-Yıldırım, 2012:8-11) Bunun yanı sıra ilanlar dağıtarak hizmetçi, sütnine, mürebbiye olarak çalışan kadın ve kızlara iş bulan bazı özel kişi ve kurumlar da faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. (Şahin-Yıldırım, 2012:3-4) Ancak bunların faaliyetleri zamanla Hizmetkâran kethüdalığının tepkisini çekmiştir. Nitekim devletin resmi kurumlarına Dersaadet içerisinde ellerinde basılı reklamlarla sütnine dellallığı etmekte olan bazı şahısların tedarik eyledikleri sütninelerin "icrâ-yı hizmet" eylemelerine Hizmetkâran kethüdalığının engel olduğuna dair şikâyetler gelmiştir.¹² Bunun sonucunda gerekli incelemeler yapılarak, kethüdalığın sütnine dellallarının faaliyetlerini engellemesi yasaklanmıştır.¹³

¹² "Hidmedkâran kethüdalığı sütninelerin kendisine müracaata mecbur oldukları iddiasıyla bu dellalların tedarik eyledikleri sütninelerin hizmetlerine mâni olunmaktadır" şeklinde yazılan şikâyet dilekçeleri vardı. Bu şikâyet dilekçelerinin sayısı birden fazla idi. BOA., DH.MKT.1772/47, 02 Ra 1308/16 Ekim 1890.; BOA., DH.MKT.1802/111, 14 C 1308/25 Ocak 1891.

¹³ "Dersaadette sütnine dellallığı etmekte olan bazı eşhâsın tedarik ettikleri sütninelerin icrâ-yı hizmet eylemelerine Hidmetkâran Kethüdalığı cânibinden mümanaat olunmakda olduğundan bahisle müdahale ve ika'sının men'ine dair emânet-i celileleriyle muhabereye şâmil tezkîre üzerine" kethüdalığın bu tür faaliyetleri yasaklanmıştır. BOA., DH.MKT.1825/78, 25 Ş 1308/5 Nisan 1891.

Ancak, kethüdalık bu durumdan memnun kalmamış; biraz zaman geçtikten sonra tekrar kaçak faaliyette bulunmakla suçladığı bu kişi ve kurumların kapatılması talebiyle devlet makamlarına başvurmuş, talebi olumsuz karşılanmıştır. Kuruma verilen cevapta, sütnine ya da hizmetçilik yapmak isteyenlerin Hizmetkâran kethüdalığına başvurmak zorunda olmadığı, kendi çaba ve istekleriyle de bir işe girebilecekleri, söz konusu hizmetin bir idareye mahsus hale getirilmesinin, yani tekelleştirilmesinin uygun olmayacağı belirtilmiştir.¹⁴ 1890 yılı ve sonrasında kethüdalığın faaliyetlerinin kısıtlı kaldığı ya da çok etkin olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü bu döneme ait bazı kaynaklarda, yabancı memleketlerde iş ve işçi bulma idarehanesi yoluyla sütnine temin etmenin oldukça kolay olduğu ifade edilirken; Osmanlı Devleti'nde kolcu kadınlar ve hamam ustalarının etkin olduğu vurgulanmıştır. (Maarif, "Hıfz-ı sıhhat Sütnine İntihabı", 9 Numara, 18 Rebiyü'l-evvel 1309:134. Tör, 2008:79.) Anlaşılan sistemli bir iş ve işçi bulma idarehanesi yokluğu şikâyet konusu ve bu dönem Osmanlı Devleti'nin önemli bir sorunudur.

Avrupa ve Amerika'da sütannelik meslek olarak ifa edilmiştir.(Heywood, 2003:80-81) Bu çerçevede Osmanlı Devleti'ne nazaran ona yönelik kurumsallaşma da daha erken dönemlerde yaşanmıştır. Avrupa'da ihtiyacı olan aileler sütnane teminine yönelik direkt olarak bazı kurumlara başvurmuşlardır. Bunlardan birisi 1769'da Paris'te kurulan Sütanneler Bürosu'dur. Söz konusu kurum, sütannelerin ücretlerinin ödenmesini sağlamak ve borcunu ödemeyen ebeveynleri dava etmek gibi işleri takip etmiştir.(Heywood, 2003:81)

Sütanne temin etmenin güç olduğu 20. yüzyılın başları Osmanlı Devleti'nde yine de her kadının bu faaliyeti yürütmesine izin verilmediği görülmüştür. 1901 yılına ait arşiv belgesinde, bir kadının sütannelik yapmasına zabıtaca engel olduğu kaydolunmuştur. Ortaköy'de Şecâreddin Şâdan Efendi'nin hanesinde sütannelik etmek üzere davet edilmiş olan Hacer Karabet Efendi'nin kızı Nazik'e mahalle zabıtası tarafından engel olunmuştur. Bunun üzerine Nazik "*zarûret içinde kalub altı çocuklarının nafakasını tedarik edemeyüb kendüsüne ait bulunduğu bahsiyle*" üzüntüsünü dile getirdiği dilekçesini padişaha sunmuş, Sadaret'e ulaşan dilekçeyle belirli bir araştırmadan sonra gereğinin yapılması emredilmiştir.(BOA., DH.MKT.2529/48, 22 Ca 1319/6 Eylül 1901) Kadının çalışmasının neden engellendiği cevabı bilinmeyen bir

¹⁴ Ancak, bu özel kuruluşlardan bazılarının ev ve işyerlerine gönderdiği hizmetçi ve hizmetlilerin hırsızlık gibi işlere karışmaları, denetim altında olmamaları gibi uygunsuzluklar sonrası, bu özel idareler üzerindeki devlet kontrolü artırılırken, kefalet sisteminin daha etkin işletilmesi hedeflenmiştir. Şahin-Yıldırım, 2012:4-5.

sorudur. Ancak anlaşılın o ki güçlkle temin edilse de herkesin sütannelik ya da sütinelik yapmasına izin verilmemiştir.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde Dersaadet'te sütinelik geleneğinin nasıl işlediği hakkında Ahmet Nedim Servet Tör kaleme aldığı hatıratta önemli bilgilere vermiştir. 1912 yılında doğmuş olan kızı Nevhîz'in doğum öncesi ve sonrası anılarına yer verdiği Tör'ün Nevhîz'in Günlüğü "Defter-i Hâtîrât", çalışma açısından oldukça önemli olduğu için sütinelik ile ilgili geçen tüm bilgiler bir bütün halinde özet şeklinde verilmiştir.

Doğumunun ikinci haftasında Nevhîz'e sütnine aranmasının başlıca sebebi annesinin o dönemin yaygın salgın hastalıklarından olan çiçeğe tutulmasıdır. Hekim tavsiyesiyle memeden ayrılan Nevhîz'e bir yandan sütnine aranırken diğer taraftan inek sütüyle besleme yapılmıştır. İlk aşamada görüşmeye gelen üç sütnineden 20 yaşlarında Emine Hanım aylık üç liraya tutulmuştur (Tör, 2008:22-23). Kadının kocası ve komşuları ile vedalaşması için kısa süreliğine konaktan ayrılması sırasında çocuk komşu Cevat Bey'in hamile karısı için tuttuğu sütnine ile beslenmiştir.¹⁵ Böylece "zevci baruthâne amelesinden olan ve dört buçuk aylık kadar toraman bir oğlan anası bulunan" Çerkeşli Şerife Kadın Nevhîz'in ilk sütninesi olmuştur. Ahmet Nedim ve karısı kızlarının hayvan sütünden ziyade anne sütü almasına azami derecede dikkat ettiklerinden birkaç günlük sürede bile böyle bir çözüm üretmişlerdir.(Tör, 2008:21)

Sütnine Emine kocası ile her görüştüğünde sütninde ciddi azalmalar yaşamıştır. Çünkü kocası onu her gördüğünde oğlu Hâlid'e iyi bakılmadığını bakıcı kadının onu kir pas içinde tuttuğunu söylemiştir. Ahmet Nedim, bu durumu "Sütbaban pek münasebetsiz bir adam Nevhîz... Evvelsi gün gelmiş, yine senin sütkardeşin olan Hâlid'e bakıcı kadının temiz bakmamakta olduğunu ve çocuğun kir pas içinde bulunduğunu söylemiş." şeklinde anlatmıştır. Kadının sütnünün artması için türlü çabalara girilmiştir. Ciğer, kuru kayısı, portakal şerbeti, tahin helvası, mercimek çorba ve haşlaması, kenevir tohumu sübyesi, sütnine pişirilen kuru incir ianesi gibi gıda takviyesi ve sütnine artırıcı besinler verilmiştir.(Tör, 2008:40-41) Ancak buna rağmen sütnine ile annesi bebeği anca doyurabilmişlerdir. Sonunda kocası Emine'yi evden zorla götürünce yapılacak hiçbir şey kalmamıştır.(Tör, 2008:50-52)

---

¹⁵ Kimyager Cevat Bey, karısı gebe iken tuttuğu sütnineyi onun doğumuna kadar ücretini de karşılamak üzere fakara çocuklarına tahsis etmiştir. Bu davranış o dönem Osmanlı toplumunda önemli bir hayırseverliktir. Tör, 2008: 21.

Yeni sütnine Şükriye 13 yaşında evlenmiş 16 yaşında çocuk emzirmek için aileye başvurmuştur. Diğerleri gibi bu da garibandır. Kocasını Cemal hamallık yapmakta ve borç batağındadır. Kadının aldığı 15 mecdi aylığa muhtaçtırlar.(Tör, 2008:55-56) Fakat işe girdikten kısa bir süre sonra Şükriye'nin bebeği Münire iyi bakılıp beslenemediği için ölmüştür. Haberi, sütninenin annesi Nevhîz'in annesine duyurmuştur. Nevhîz'in ailesi vicdan yapmıştır. Paranın gücüyle bir anne ile evladın ayrılmasına lanet okuyan Ahmet Nedim, hissettiği vicdan azabını da şu şekilde dile getirmiştir:

"Bir anayı yavrusundan ayırmıştık ve bunu tabii bulmuştuk. Çünkü onların fakr u ihtiyâcına karşı bizim elimizde "para" gibi bir silâh-ı bî-âmân (amansız bir silah) vardı. Para; bu menhus (uğursuz) vâsıta, hatta evlâdı bile anasından ayırmaya ve bunu bi'r-rıza hakk-ı tabii (razı olunmuş doğal hak) gibi tanıtmaya kâdir bir âlet-i zulüm ve istibdâd (zulüm ve baskı aracı) olarak bulunduğu mevki-i muallâ-yı hâkimiyetten bütün cihâna hükümran oldukça, daha böyle çok analar kuzularından, çok Münire'ler canlarından ayrılır!" (Tör, 2008:64-65)

Nedim ve karısı bu duruma üzülse de zamanla Şükriye'nin dikkatsizliğinden şikayetçi olmuşlardır. Çünkü sütnine Şükriye Nevhîz'i bir defa düşürürken başka bir defa sol kolunu ütüye değdirmiştir.(Tör, 2008:59,72) Zaten kısa bir süre içinde Şükriye kocasının acı haberi vermesiyle sütü çekilmiş ve evden ayrılmıştır.(Tör, 2008:79)

Ahmet Nedim ve ailesi hemen kolcu evlerine hamam kapılarına haber salarak yeni sütnine arayışına girişmişlerdir. Tör, bu konuda *"pek çok eksişimiz gibi henüz bir hizmetkârân (hizmetçiler) idaresi bulunmadığından böyle sütnine ihtiyaçları, kolcu kadınları, hamam ustaları vasıtasıyla bulunurdu."* diyerek bu konudaki eksiliği dile getirmiştir.(Tör, 2008:79) Nevhîz'i her sütninesinin ayrılışında komşu Mülâzım Ahmet Efendi'nin karısı emzirmiştir. Bebeğin hayvan sütü yerine anne sütü almasına önem veren Ahmet Nedim ve karısı sütninelerin ayrılışındaki boşluklarda komşunun karısının yardımına başvurmuşlardır.(Tör, 2008:79,138)

Sütnine bulmakta oldukça sıkıntı çekilen bu dönemde Ahmet Nedim, yeni kadın Kadriye'nin yaşadığı mahalli ve çocuğunu bizzat görmek istemiştir. Nedim, o günü şu şekilde tasvir etmiştir:

"Edirnekapısı taraflarında, sur diplerinde hiç geçmediğim, görmediğim birçok sokaklardan geçerek ve bozuk kaldırımlar üzerinde bir hayli sarsılarak mahall-i matlûba(istenilen yere) vardık. Bir meşher-i fakr u sefalet olan bu

murdar sokaklar, bu çamur evler arasından birisinin kapısından içeriye giren kolcu kadın, sütninenin annesiyle çıktı ve bana senin sütkardeşin olacak, zayıf ve kirli bir çocuk gösterildi. Adı Muammer imiş. Li-ecli'l-veda (veda etmek amacıyla) komşuları dolaşmakta olduğu anlaşılana sütnineye intizarla sokak ortasında geçen müddet zarfında, etrafımı saran birçok donlu donsuz, her boydan, her soydan kız ve erkek çocuklara onar para vermekle, hemen hepsinin en samimi muhabbet ve teveccühünü kazanmış oldum! Ve bu aralık, oradaki karakolda oturan iki polisle de görüşerek sütninenin hâl ve şânıyla iffet ve ismeti hakkında tahkikatta bulundum. Kavâid-i tesettüre (kadınların örtünmesi hakkındaki kurallara) pek az riâyetkâr olan bu kenar mahalleler sükkânı (sakinleri) hakkında en ziyâde hâiz-i malûmât (bilgi sahibi) olmak lâzım gelen bu zabıta memurları sütnine hakkında hüsn-i şehâdet (iyi şahitlik) ettiler." Sütnine ile annesini arabaya alan Nedim "arsız çocukların teşkil ettikleri mevkib-i teşyi' (uğurlama alayı) arasında o kasvet-bahş (sıkıntı veren) sokaklara veda ettik."(Tör, 2008:80)

diyerek sütnine Kadriye'nin ortamını ve eve getirilme hikâyesini anlatmıştır. Bu çabaya rağmen sütnine Kadriye'nin sütü Nevhîz'e hiç yaramamıştır. Ayrıca aile üyeleri kadını pis olmak delilik ve görgüsüzlükle suçlamış sürekli şikâyetçi olmuşlardır. Zaten kısa bir süre sonra Kadriye'nin sütü çekilmiş ve evden gönderilmiştir.(Tör, 2008:137-138)

Nevhîz'in ailesi sütnine aramak için yeniden bir mücadeleye girişmiştir. Kolculara haber salınıp, Haseki Nisâ Kadın Hastanesi'ne müracaat edilmiştir. Öyle ki sokakta karşılaşılan herkese sütnine sorulmuştur. Sonunda 35 yaşında dört çocuk sahibi Firdevs adlı kadın iki buçuk lira aylıkla sütnine olarak alınmıştır. Kendi çocuğu Nevhîz'den dört gün büyüktür.(Tör, 2008:84-85) Yapılan ilk hekim muayenesinde kadında hiçbir şey fark edilmezken daha sonradan tek memeli olduğu anlaşılmıştır. Bu sırada Nevhîz ek gıdaya geçmiştir. Doktor Kadri Raşit Bey, Nevhîz için ilk önce kabuğuyla beraber ateşte bir buçuk saat kaynatılan içerisine istenirse tuz ya da şeker atılan bir kahve fincanı eklemek lapasının sabah akşam verilmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca Raşit Bey, dokuz aylıkken ek gıdaya geçen Nevhîz'in her hafta tartılmasını, herhangi bir olumsuzluk meydana gelmezse ek gıdasının arttırılmasını önermiştir. Tek memesinin Nevhîz'in beslenmesine yeterli gelmeyeceğini düşündüğü sütninesinin ise değiştirilmesini istemiştir.(Tör, 2008:88) Zaten boş meme ile çocuğu avutup uyutan sütnine de kısa bir zaman sonra değiştirilmiştir.(Tör, 2008:89) Yerine 17 yaşında beş aylık kızı bulunan kocası ölen bir Rum kadın bulunmuştur.(Tör, 2008:94) Fakat

Rum sütünenin abartılı davranışları, alt ıslatma vb. gibi hijyen problemleri yüzünden yerine bir başka kadın bulunmuştur. Nevhîz'in bu son sütünesi 30-35 yaşlarında bir gözü kapalı muhacir olup, çocuğu yoktur. Söz konusu kadın 13 aya kadar Nevhîz'i emzirmiştir.(Tör, 2008:113, 128) Zaman zaman sütü azaldığı için ona ciğer, incir, tahin helvası, kenevir gibi yiyecekler verilmiştir.(Tör, 2008:116) Ek gıdada olan Nevhîz ise anne sütü yanında bir yemek kaşığı kadar suda kaynatılan buğday suyu, yarımşar fincan arpa ile pirinç suyu, yulaf unu, hafif kahveli süt ile beslenmiştir.(Tör, 2008:94,114,128)

Ahmet Nedim'in karısı Nevhîz'in annesinin çiçek hastalığı çıkarması üzerine bebeğe sütünine bulma arayışı ve sonrasında yaşanan sıkıntılar son dönem Osmanlı toplumunda sütünine ya da sütanne bulmakta sıkıntı çekildiğini göstermiştir. Sütüneler konusunda pek de talihli olmayan Nevhîz ve ailesi aralarında bir Rum kadının da bulunduğu tam beş kişi değiştirmiştir. Genellikle ailevi sebeplerden ayrılan sütanne ve sütünelerin bazılarının başkasına bakmaları için verdikleri çocukları hastalanmış ya da ölmüştür. Yoksulluk sebebiyle anne ile bebeğin ayrılmak zorunda kalmasını dahası bir başka bebeği besleyip öpüp koklamasını Ahmet Nedim acı bir şekilde tasvir etmiştir:

"Fakr u zarûret (yoksulluk); kendi nur topu gibi yavrularını başkalarının dest-i sıyânet ve terbiyesine (koruma ve eğitmesine) terk ederek o çocuklara mahsûs olmak üzere sinelerinde mekrûz hazâin-i gıdâiyeden (gömülü besin hazinelerinden) başkalarını istifâde ettiriyordu! Kadınların sükun-ı ıztırarî ve mütevekkilânesi (zorunlu ve kadere boyun eğercesine susuşu) hepimize tesir etmişti."(Tör, 2008:21)

Nedim'in hatıratından fakir olup paraya muhtaç durumda olan sütünelerin aylık 3 lira, 2,5 lira, 15 mecdi arasında maaş aldıkları anlaşılmıştır. Kadınların sütünün miktarının önemli olduğu zaman zaman sütü azalanlara ciğer, kuru kayısı, portakal şerbeti, tahin helvası, mercimek çorba ve haşlaması, kenevir tohumu sübyesi, sütte pişirilen kuru incir ianesi gibi gıda takviyesi yapıldığı görülmüştür. Bütün bunlardan Ahmet Nedim ve karısının Nevhîz'in anne sütü alması konusunda oldukça titiz davrandıkları bu sebepten karşılaştıkları her türlü zorlukları aşmaya çalıştıkları tespit edilmiştir.

4. SONUÇ

Osmanlı çocuk beslenmesinde oldukça önemli bir role sahip olan sütünine ve sütanneler aile içerisinde saygın bir konumda bulunmuşlardır. Ücretle tutulan fakat hizmetçilerden ayrı olan bu kadınların fiziki ve ahlâki niteliklerine dikkat edilmiştir. Sütünün bol olması önemli bir

konudur. Bu yüzden yeme içme ve uyku saatleri düzenli olmalıdır. Genellikle pek çok kaynakta üzerinde önemle durulan nitelikler için belli bir muayeneden geçirilen kadınları aldıktan sonra aileler türlü aksiliklerle karşılaşabilmişler ve mağdur olabilmişlerdir. Sütüne ve sütannelerin sağlıklı olması kadar iyi bir ahlâka sahip olması da önem verilen hususlardandır. Çünkü aile bireyi gibi görülen bu kadınların huylarının emzirdikleri çocuğa da geçeceğine inanılmıştır. Genellikle fakir olup muhtaç durumda olan sütüne ve sütanneler geçimlerini sağlamak için bu işi yapmışlardır. Ancak söz konusu işi yapmak için başkalarına verdikleri çocukları çoğu zaman mağdur olmuş, hastalanmış ya da ölmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısı, anne sütünün faydasının, sunî emzirmenin zararının uzmanların eserlerinde çokça yer verdiği dergilerde de ilan edildiği bir dönemdir. Bu yüzden bebek bakımı ve beslenmesindeki son teknolojik gelişmelere rağmen ailelerin sütanne ve sütninelere başvurdukları görülmüştür. Başvuruların yoğunluğunu tespit etmek güçtür. Fakat hamam ustaları, kolcu kadınlar ve son olarak Hizmetkâran kethüdalığı ile bulunabilen bu kadınların temininin son dönemlerde iyice zorlaştığı anlaşılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti sütanne güçlüğü çekilen bölgeler için köylere temin yoluna gitmiştir. Kimsesiz çocukların beslenmesi için maaşlı sütüne ve sütanneler tutmuştur. Darülaceze gibi bazı kurumlarında kimsesi olmayan belli yaş gurubundaki çocuklara sütanne ve sütninelere ile beslenme sağlanmıştır. Arşiv belgelerine yansıyan sütanne tutma yolları daha ziyade zorunluluktan kaynaklı annenin ölümü, hastalanması vesair sebeplerdendir. Bunun dışında annenin süt vermek istememesi, keyfi düşkünlüğü türden bahaneleri ya da varlıklı aileler arasındaki moda rekabetine bazı hatırat türü eserlerde rastlanmıştır. Sonuç olarak günümüzde olduğu gibi yüzyıl önce de anne sütünün bebeğin fiziki ve ruhsal gelişimindeki önemi ve pek çok süte nazaran değerli olduğunun kanıtlandığı, resmi kurum ve hekimlerin de bu konuyu gündemde tutup yaygınlaştırmaya çalıştıkları anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Kaynakları

-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul

BOA., Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.)35/2581.

BOA., Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT.) 473/53, 1573/83, 1799/103, 1772/47, 1802/111, 1825/78, 2529/48.

BOA., İrâdeler Maliye (İ.ML.)50/46, 46/79.

- BOA., İrâdeler Taltifat (İ.TAL.)246/70.
BOA., Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)1054/45.
BOA., Şûra-yı Devlet (ŞD.)2356/29, 2015/25.
BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı (TFR.I.KV.) 12/1116.
BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.) 7/81.
BOA., Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.)8/92.
BOA.,Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.)54/126.

B- Çocuk ve Kadın Dergileri

- Çocuk Bahçesi
Çocuklara Rehber
Hanımlara Mahsus Gazete
Maarif

C- Telif Eserler

- Abdülaziz Bey(1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Cilt 1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ACIDUMAN, A.(2014). "El-Kânûn fi't-Tıbb'ın Türkçe çevirisi *Tahbîzü'l-Mathûn*'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine Tokatlı Mustafa Efendi'nin katkıları", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 57, s.225-239.
- ADIVAR, H. E.(2011). *Mor Salkımlı Ev*,Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- AHMED MİDHAT(1317). *Peder Olmak Sanatı*, İstanbul.
- AHMET RASİM(1927). *Falaka*, Hamid Matbaası, İstanbul.
- AKALIN, B.Ö.(1936). *Türk Çocuğu Yaşamalıdır*, Ahmed İhsan Basımevi, İstanbul.
- ALPER, Ö. M.(1999). "İbn Sînâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*,Cilt 20, İstanbul, s.353-358.
- ARAZ, Y.(2013). *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

BESİM ÖMER(1319). *Dârü'l-aceze Irzahanesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul.

BESİM ÖMER(1320a). *Çocuk Büyütmek*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul.

BESİM ÖMER(1320b). *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul.

CENGİZ, G. H.(2019). II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk, Süleyman Demirel Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Isparta.

DEVELLİOĞLU, F.(2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

ENGİN, G.(2007). İslam Hukuku Açısından Çocuğun Bakımı ve Yetiştirilmesinde Kadının Hak ve Sorumlulukları, *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Adana.

ERBAY, C.(t.y.). *İslam Hukukunda Küçüklerin Himayesi*, Göytürk Yayınları.

EROĞLU, H.(2003). "Muzafferüddin Kökbörü (1156-1232) Yetimlere süt anneler tayin eden devlet adamı", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Sayı 1, Cilt 46, s.80-82.

HEYWOOD, C.(2003). *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

HOT, İ.&BAŞAĞAOĞLU, İ.(2014). "Tarihte Sütannelik Geleneği", *Türkiye Klinikleri*, 22(2), s. 68-74.

KALAYCIOĞULLARI, S.(2016). "Roma Yazınında Emzirme: Anne Sütünün Bebeğin Bedensel ve Zihinsel Gelişimine Etkisi", *DTCF Dergisi*, 56.2, s.319-331.

KARAY, R. H.(2002). *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

KAŞIKÇI, O.(1997). *İslâm-Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul.

KAŞIKÇI, O.(2006). Eski Hukukumuzda Süt Emzirme Akdi, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt X, S. 1-2, s.17-54.

KAŞIKÇI, O.(2007). "Radâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul, s.384-386.

KAYA, M.(2007). "Râzî, Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul, s.479-485.

KAYA, U.(2012). "Osmanlı'da Aile Bireylerinin Görevleri ve Sorumlulukları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Cilt XVI, s.477-513.

KUR'AN-I KERÎM AÇIKLAMALI MEÂLİ (2010). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

LEWİS, R.(2009). *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, İlksan Matbaacılık, Ankara.

LİNGS, M.(2005). *Hız. Muhammed'in Hayatı*, İnsan Yayınları, İstanbul.

MANTRAN, R.(1991). *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul.

MERİÇ, N.(2000). *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi âdâb-ı muâşeret*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

OKAY, O.(1991). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

OLİVIER(1977). *Türkiye Seyahatnamesi, 1790 yıllarında Türkiye ve İstanbul*, Çev: Oğuz Gökmen, Ankara.

PAKALIN, M. Z.(1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I-II, MEB Yayınları, İstanbul.

SEZER, S.&Özyalçın, A.(2005). *Bir Zamanların İstanbulu*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

ŞAFAK, O. N.(2006-2009), "İlk Dönem (14. ve 15. Yüzyıl) Türkçe Tıp Yazmalarında Çocuk Sağlığı Hastalıkları ve Tedavileri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Cilt 12-15, İstanbul, s.227-313.

ŞAHİN L.& YILDIRIM K.(2012). "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de İşe Yerleştirme Faaliyetleri", *Kamu-İş Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 1-35.

Tevrat (1997). Ohan Matbaacılık, İstanbul.

TOLUNAY, O.(2014)."Türk Tıp Tarihinde Emzirme", *Lokman Hekim Journal*, 4(3), s.6-10.

TÖR, A. S.(2008). *Nevhîz'in Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TUNÇ, S.(2018). "Kadınlar Dünyası Dergisinde Kadın ve Çocuk", *Kent Akademisi*, Cilt 11, Sayı 1, s.186-199.

ULUÇAY, Ç.(2001). *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

YAMAN, A.(2002). "İslam Hukukuna Özgü Bir Kurum Süt Akrabalığı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 13, Konya, s. 55-67.

YARDIM, M. N.(2010). *Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları*, Nesil Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, N.(1996). *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul.

YURDAKÖK, M.(1984). *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*, Öztürk Matbaası, Ankara.